

Побутові умови мешканців українських міст в 1917-1920 роках

В статті розглядаються основні елементи повсякденного існування населення міст України в умовах занепаду всіх ланок міського господарства в період національно-демократичної революції 1917-1920 рр. Визначаються особливості функціонування комунальної сфери на різних етапах революції, характеризуються спроби органів управління з налагодження побуту міських жителів, перераховуються способи самостійного вирішення громадянами своїх нагальних проблем.

Ключові слова: мешканці міст України, національно-демократична революція 1917-1920 рр., комунальна сфера, системна криза міського господарства, побутові потреби, натуральний обмін.

Для міського способу життя характерна наявність багатьох побутових зручностей, які призначені не просто для скорочення об'єму фізичного навантаження на громадян, а для забезпечення існування великого числа людей на обмеженій території. В умовах війн, революцій, економічних потрясінь міська інфраструктура стає однією з самих уразливих ланок суспільного устрою, а населення міст виявляється під загрозою гуманітарної катастрофи. Подібними явищами надзвичайно багата історія минулого сторіччя. Одним з яскравих прикладів кризи комунального господарства є ситуація в українських містах в період національно-демократичної революції 1917-1920 років. Крупні міста України до Першої світової війни були обладнані розвинутою системою комунальних служб, але потік біженців і демобілізованих солдатів різко збільшив навантаження на неї, а громадянська війна завдала руйнівного удару. Проте, міське самоврядування протягом всіх років революції намагалося забезпечити мешканців хоча б необхідним мінімумом коштів для існування, а самі жителі проявили надзвичайну здібність до виживання в екстремальних умовах. Дослідження повсякденності в обстановці кризи представляє науковий інтерес, оскільки збагачує історію українського соціуму та служить додатковим застереженням безвідповідальним соціальним експериментаторам.

Вивчення міського побуту в Україні і Росії 20-30-х рр. ХХ ст. стало предметом уваги багатьох науковців. Класичним твором з названої теми є книга Ш. Фіцпатрик «Повсякденний сталінізм» [1]. Серед досліджень російських істориків заслуговує на згадку монографія Н.Б. Лебіної та А.Н. Чістикова «Обиватель та реформи», де розглядається повсякденне життя ленинградців в період непу [2]. Житло та побут городян України у 20-30-х рр. ХХ ст. вивчаються у книзі М.В. Борисенко [3]. У 2009-2010 рр. вийшла з друку колективна двотомна монографія під редакцією

С.В. Кульчицького, в якій дана розгорнута картина повсякденності радянської України у роки непу [4]. Нарешті, певні аспекти проблеми, що нас цікавить, зустрічаються в літературі, присвяченій історії окремих українських міст [5]. В цілому питання побуту в умовах революції 1917-1920 рр. ще не вивчалось істориками, у згаданих книгах цей період розглядається епізодично, тільки як фон для характеристики непу.

Мета пропонованої статті – вивчення основних аспектів повсякденного життя мешканців міст України у роки національно-демократичної революції. Для реалізації даної мети передбачається рішення наступних задач:

- охарактеризувати стан міського середовища на різних етапах революції;
- проаналізувати практичну діяльність влади з налагодження міського господарства;
- визначити основні форми і методи реалізації побутових потреб громадян.

Однією з характерних особливостей побутових умов життя населення українських міст в період 1917-1920 рр. була перманентна паливна криза. Для більшості громадян зима ставала найскладнішим випробуванням на виживання. Вже влітку 1917 р., готуючись до опалювального сезону, Бахмутський міський продовольчий комітет зіткнувся з проблемами при створенні запасів вугілля на зиму. Забезпечити всіх потребуючих комітет був не в змозі, і звернувся до громадян «з найпокірнішим проханням – хто має нагоду – зробіть запас палива – вугілля та дров, бо з настанням бездоріжжя скоротиться привіз вугілля до міста, і, поза сумнівом, підвищиться ціна на вугілля» [6]. Подальші роки принесли загострення кризи. У лютому 1919 р., оцінюючи ситуацію в Одесі, підпільний обком КП(б)У відзначив, що в місті «вугілля і дров немає», і через їх відсутність місто занурено у темряву. Залізниця скоро зупиниться [7, с. 144-145]. У березні 1919 р. у Харкові жителі таємно розбирали на дрова переселенські бараки.

«Від однієї будівлі залишилися тільки стовпи та дах. Тепер починають розбирати наступний будинок». Причому, процес відбувався не зважаючи на те, що в бараках проживали декілька «всіма забутих медиків і 25 хворих» [8, арк. 150].

У травні 1919 р. ситуація з паливом в Одесі, на кінець опалювального сезону, продовжувала залишатися непростою. «Населення розбирає на дрова естакаду Карантинної гавані, пуд дров останнім часом дійшов до 60 карбованців, вночі населенням організуються експедиції за міськими і садовими лавками, які ламаються і рубаються на дрова. Така ж доля настає і дерева» [9, арк. 6]. У Харкові багато жителів, щоб зварити обід, рубали «дерев'яні ліжка, старі стільці і діжечки» [10, арк. 28]. На розтоплення у Донбасі йшли навіть шкільні парти [11, арк. 21, 21зв.]. У грудні 1919 р. в Одесі «паливна криза прийняла погрожуючі розміри. У свій час був припинений пасажирський рух залізницею через відсутність дров» [12, с. 578]. В.Г. Короленко влітку 1920 р. передбачав неминучі проблеми майбутньої зими: «Йде зима, і до голоду приєднується холод. За віз дров, привезених з недалеких лісів, вимагають 12 тисяч. Це означає, що величезна більшість жителів, навіть порівняно краще забезпечених, ніж радянські службовці, виявляться (за виключенням хіба комуністів) абсолютно беззахисними від холоду. В квартирах буде майже те саме, що буде на дворі» [13, с. 431].

Іншою особливістю міського побуту став повний занепад комунального господарства, зокрема, криза електричного постачання, забезпечення питною водою, роботи транспортної системи, прибирання сміття і т.д. З початком світової війни кардинально зросло навантаження на побутові служби, а потім господарська розруха практично ліквідувала всі міські зручності.

У період правління гетьмана Скоропадського міське господарство ще намагалося забезпечити потреби городян. Так, якщо під час страйку в Києві в ознаменування 1 травня 1918 р. зупинилися «майже всі промислові підприємства», то за винятком електричної станції та водопроводу» [14, с. 133]. Вже у жовтні 1918 р. міське господарство Харкова зіткнулося з масою проблем. «Трамвай не ходять – далеко не втечеш. Вулиці темні, і без страху не пройдеш» [15]. Освітленням в квартирі служили «два мізерні вогники в банці від крему». Але у продажу ще був гас «по 18 рублів за золотник» [15].

У лютому 1919 р. «Одеський листок» оцінював транспортну ситуацію у місті як критичну. Через спекулятивні ціни на нафту з Батумі «бідне

населення, для якого власне і призначений трамвай, не може платити тієї ціни, яку нині передбачається [16, арк. 3]. Лютий 1919 р. в Одесі запам'ятався також подачею освітлення лише по районах і по черзі, тому з настанням сутінків «все життя в місті завмирало» [7, с. 96]. Іноді електрики не було цілими тижнями [17, арк. 8]. В багатьох місцях не здійснювалася подача води, тому що «на селище Беляївку, в якому знаходиться водопровід Одеси, був проведений напад» [17, арк. 4].

При будь-якій владі у комунальній сфері доводилося дотримуватися режиму жорсткої економії. Ревком Павловського рудника у Катеринославській губернії у березні 1919 р. ухвалив «зняти всі зайві лампочки, патрони і дроти, залишивши по одній лампочці у кожній кімнаті». Проте, існувала можливість проведення електрики у нові приміщення. Працівники, які потребували освітлення, мали право зробити зовнішню проводку «за конторський рахунок», решту матеріалу отримати «з комори [18, арк. 29]. Дефіцит води, що видавалася по талонах, примусив ухвалити рішення про видачу води безкоштовно лише «по 50 відер в місяць на працівника», а на кожного члена його сім'ї – по 30 відер [18, арк. 29].

У квітні 1919 р. в кризовій ситуації опинився переповнений біженцями Крим: «Гасу немає, для освітлення застосовують гірське масло і свічки. Кам'яне вугілля доставляється з Маріуполя в обмеженій кількості і відпускається тільки великим пароплавним фірмам» [7, с. 305]. У травні 1919 р. погіршилася ситуація в Одесі. «Увечері обивателі приречені на сидіння напотемки. Електричною енергією користуються лише радянські установи. Вулиці, проте, освітлені. Також освітлені і навіть ілюміновані червоними зірками червоноармійські театри. Трамвай не працює» [9, арк. 6]. У Харкові положення не було анітрохи кращим: «Дорожнеча страшніша, світло одержують тільки лікарні і радянські установи. Водопровід має вугілля тільки на один місяць. Не освітлюються навіть вокзали» [10, арк. 31].

Намагаючись забезпечити потреби міського населення, радянські органи діяли надзвичайними методами. Нікопольська рада народного господарства влітку 1919 р. бачила єдину можливість забезпечити місто водою – «мобілізувати місцевих приватних водовозів, тим більше, що до справи водопостачання вже повернутий [19, арк. 7]. Причому у липні 1919 р. у Нікополі водовози брали воду не «з водогону, а з Дніпра», що було волаючим порушенням елементарних санітарних норм [20, арк. 20]. Необхідність створити асенізаційний обоз, «зважаючи на страшну занедба-

ність міста», при неможливості очистити місто наявним асенізаційним обозом [20, арк. 26 зв.], викликала рішення про нову мобілізацію, цього разу асенізаторів, «оскільки вони вимагають непомірну платню по 100 крб. на день» [19, арк. 28]. Електричне освітлення у Нікополі діяло до 12 години ночі, «а в інший час залежно від роботи на млині зовсім не діє» [21, арк. 3, 3 зв.].

У лютому 1920 р., з остаточним утвердженням радянської влади у Харкові, була частково відновлена дія водопроводу. Але, як доклдала губернська надзвичайна комісія до ревкому, спостерігалися «у володіннях, що мають воду, відмови громадянам, що приходять для отримання такої». Ревком зобов'язався підтвердити наказ «про право користування водою для всіх потребуючих у воді в епідемічний час» [22, арк. 33].

Звична для більшовиків практика продовжувалася влітку 1920 року. Коли бахмутські асенізатори заявили про збільшення платні «за вивезення однієї бочки, зважаючи на дорожнечу фуражу і необхідності підвищення платні візникам», місцева рада ухвалила рішення «муніципалізувати обоз», якщо його службовці не погодяться працювати на колишніх підставах [23, арк. 97].

Осінь і зима 1920 р. не принесли полегшення навіть в умовах завершення активних бойових дій. У листопаді мешканка Бахмуту Р. Гуревич в якості освітлювальних приладів використовувала парафінові нічні пальники, «оскільки гасу немає, і жити в темряві неможливо в довгі зимові вечори» [24, арк. 272]. В.В. Шульгін взимку 1920 р. був в Одесі. «Свічки були у той час предметом розкоші. Розмова продовжувалася у сутінках масляного каганця – інструменту, що був в цю зиму у загальному вживанні в Одесі» [25, с. 385]. Він перерахував свої основні щоденні заняття у той час: «Треба стояти у черзі за гасом декілька годин, потім бігти кудись за хлібом. Потім прибирання кімнати, миття посуду, прання, лагодження» [25, с. 387]. «У цьому будинку воду можна було отримати тільки у дворі. Я тягав відрами воду. Іноді я пиляв дрова» [25, с. 392].

У 1920 році «трамваї ходять рідко, їх стає все менше і менше, всі ламаються, псуються, а лагодити нічим. Матеріалу немає. Робітники в день роблять те, що раніше робили в дві-три години. Холодно у майстернях» [26, арк. 11]. Жителі Бердянська у побуті дійшли до того, що «підтримували вогонь цілодобово, наче в печерні часи. Сусіди ходили друг до друга позичити вогника» [27, с. 213].

Протягом 1917-1920 рр. безліч людей по декілька разів міняли місце проживання. Майно бі-

женців при більшовиках ставало державною власністю. Нові жителі вселялися в квартири або за ордером, або самостійно, та користувалися речами колишніх власників. Втім, у травні 1919 у Харкові робітники вважали за краще не заселятися до чужих квартир, залишених господарями: «Конфузно буде тікати, коли прийде такий час» [10, арк. 31зв.]. У січні 1920 р. голова Старобільського ВРК наказав «зібрати в кинутих будинках громадян, що пішли з білогвардійцями, всю білизну, одяг та взуття, а також постільне облаштування: простирадла, ковдри та подушки, які речі необхідні для лазаретів» [28, арк. 35]. Вже наступного місяця подібна практика обернулася масовим грабінництвом: як інформував міський відділ народного господарства, повсюдно «розкрадається майно приміщень мешканців міста, що втекли, – ламаються вікна і двері, зриваються підлоги» [29, арк. 13]. Є.Г. Данилевич, голова Старобільської ради народних суддів, тимчасово проживав у будинку якогось Капустянського, кинутому господарем. Переїхавши до іншої квартири, став вивозити від Капустянського майно. При пред'явленні звинувачення у розкраданнях, намагався довести, що речі належать особисто йому [29, арк. 65, 65зв., 66].

Головним інструментом більшовицької соціальної політики в роки військового комунізму була реквізиція майна, грошей, коштовностей, хліба і т.д. Для побутової сфери подібна практика обернулася позбавленням безлічі громадян звичних повсякденних предметів домашнього вжитку. Багато міських мешканців і до революції мали недостатньо посуду та окремих ліжок. Тепер реквізиції обтяжили і без того мізерний побут, скоротили кількість домашнього начиння. У Бахмуті у вересні 1920 р. у артиста І. Лельганта були конфісковані дзеркало і стінний годинник [24, арк. 3], в ході іншого обшуку було реквізовано трюмо і крісло [24, арк. 11]. Співробітнику споживачького товариства Лайхтману при сім'ї з семи душ було залишено сім ложок і сім вилок, сім ковдр (три були вилучені як надлишок), з десяти піджаків надлишком визнали шість [24, арк. 20]. Якийсь Я.Г. Французов позбавився не тільки піаніно, дзеркала, м'яких меблів, білизняної шафи і стінного годинника, але і лото, шашок, доміно, двох старих рваних автомобільних камер, білої клейонки [24, арк. 31]. Працівник комунгоспу А.А. Гладілін втратив ручну швейну машину, піаніно, шість стільців, чайний посуд [24, арк. 87]. М.І. Баренштейн безрезультатно просив залишити ванну, якою користувався по розпорядженню лікаря [24, арк. 90]. Так само втратили

можливість приймати ванну заводський службовець Вербицький [24, арк. 178зв.] і якийсь О. Іоффе, обтяжений сім'єю у шість осіб [24, арк. 276]. У 1920 р. у Бахмуті рахівник кооперативу Г.І. Протас, звернувшись із заявою до місцевого виконкому, намагався відстояти своє право на ліжко: «Я по своїй хворобі повинен користуватися окремим ліжком», але потерпів невдачу [30, арк. 235зв.]. У лікаря Е.Д. Дегліна вилучили швейну машину, стінний годинник, 34 грамплатівки [24, арк. 183, 183 зв.]. Член союзу радянських службовців Б.Я. Шаломович намагався повернути стіл і чотири стільці. Стільці він збирався продати, «а на виручені гроші придбати хоча б старі черевички для дітей» [24, арк. 273]. Окрім меблів, у нього відібрали книги, «у тому числі 22 томи Великої енциклопедії видавництва «Освіта», користуючись якими «діти могли б удома отримати деяку освіту, будучи босими» [24, арк. 273 зв.]. Бахмутський громадянин Г.Н. Філь, після проведеної у нього ревізії, внаслідок якої у нього відібрали стіл, етажерку, килими і картини, вказав в заяві: «Письмовий стіл мені необхідний як кооператору. Етажерка потрібна для дітей, що є учнями. Килими і гардини – єдина можливість добути шматок хліба шляхом обміну або продажу. Картини – роботи товариша по службі у земстві Баранникова» [24, арк. 359 зв.].

Реквізиціями займалися і частини Добровольчої армії. Капітан Дмитрієв, спостерігаючи ситуацію у Маріуполі в період відступу, відзначав: «Реквізиція продуктів під час евакуації у гастрономічних та винних магазинах на тисячі рублів, що проводилася у всіх на очах, розглядалася обивателями як відкритий грабіж» [31, арк. 47]. Ситуацію з меблями при білогвардійцях у 1919 році ілюструє перебування В. Корсака у київському готелі: «Номер був не особливо великий і не особливо чистий. Агроном влаштувався на ліжку без матраца, з однією пружинною сіткою, а я вважав за краще зайняти піднесене плато з двох столів» [32, с. 165]. В.В. Шульгін, розповідаючи про своє життя в Одесі, описав тимчасове житло: «Незручність квартири була в тому, що, окрім садових лавок, ніякого іншого меблювання не було. Ми спали на голій підлозі. У нас була одна вихідна сорочка на двох» [25, с. 435].

Головною особливістю побуту в містах у 1917-1920 рр. була постійна боротьба за виживання, а не за домашній комфорт. Колишній солдат І. Лобанов згадував про дні Лютневої революції у Харкові: «У однієї продовольчої лавки натовп жінок, щоб отримати фунт хліба. Одна виходить з дитиною: «Три дні стою тут і мерзну з дитиною,

щоб отримати фунт хліба, але отримати не можу. Куди ви йдете, – говорить із сльозами, – хіба у вас немає дружин і дітей вдома, які знаходяться у такому ж стані, як я ось з ним, так двоє ще, небагато більше, замкнуті в нетопленій кімнаті» [33, с. 23].

У січні 1918 р., в дні наступу більшовиків на Київ, населення «майже весь час провело у підвалах, в холоді і темряві. Доводилося харчуватися випадковими залишками і запасами, яких тоді ніхто ще не вважав потрібним мати» [34, с. 24]. Навесні 1918 р. у Харкові почалися перебої з видачею хліба по картках: «Хліба як нема, так ні. Не щодня видається чверть фунта, і харків'яни стогнуть. «Вільний хліб» на базарах та у крамничках доходить до рубля за фунт (чорний), і купувати його не під силу, особливо багатосімейним» [35].

Повсюдним явищем стали городи. Вже взимку 1918 р. виникла гостра необхідність у самостійному забезпеченні робітників і службовців Донбасу продуктами харчування. Влада пропонувала місцевим жителям «у містах і навкруги міст використовувати вільні площі для городів», для чого «через міські управи і ради придбати право цим зайнятися, придбати необхідні знаряддя, насіння і засоби на перші часи» [36].

Період правління гетьмана П. Скоропадського різко контрастував з попереднім часом. Влітку 1918 р. російська журналістка Н.А. Теффі з сім'єю переїхала до України. Їй, перш за все, кинула в очі відсутність голодних людей: «Чим ближче до Києва, тим жвавіше станції. На вокзалах буфети. По платформі ходять люди, що жують, з масляними губами і лиснючими щокми. Вираз облич здивовано» [37, с. 305].

Характерний психологічний вплив на біженців зробили декілька місяців життя при більшовиках. Н.А. Теффі зафіксувала враження від перебування на київському вокзалі: «Вокзал забитий народом і весь пропахнув борщем. Це новоприїжджі у буфеті залучаються до культури вільної країни. Їдять зосереджено, захищаючись вістрями ліктів від стороннього посягання. Розум говорить, що ти тут у цілковитій безпеці, що борщ твій невід'ємна твоя власність і права твої на нього охороняються залізною німецькою силою. Знаєш ти все це твердо і ясно, а ось підсвідоме твоє ніщо це не знає і розставляє твої лікті і витріщає очі страхом: «А раптом через плече протягнеться невідома мерзотна ложка і зачерпне для потреб пролетаріату» [37, с. 308].

Одна з біженок розказувала про свою дев'ятирічну доньку: «При комунізмі вона стала у нас такою власницею, що борони боже. Кожний ранок грядки оглядає, чи не видно чужих слідів.

З свого городу вона нікому лозиною не поступиться. Петербурзький голод її налякав» [33, с. 148]. Маленька за віком героїня розповіді освоїлася у новій реальності: «Її можна на базар послати, і будьте покійні, зайвого не передасть і не заплатить. Зібрала вона у вузлик різне ганчір'я, пішла на товкучку, за доброю ціною все продала, купила дров, хліба, чаю, затопила піч, всіх напоїла» [33, с. 151].

У травні 1918 р. проблем з продуктами не було помітно в Одесі. «Хліба удосталь», і одесити не знали «ніяких карток і довгих хвостів. Правда, хліб не дуже високої якості, але що робити. Достатньо і інших продуктів; загалом, примара голоду ще не витає над Одесою» [38].

1919 рік знову поставив українські міста на межу голоду. Традиційним способом забезпечити себе продовольством для робітників залишалося городництво. У квітні 1919 р. ревком Павловського рудника в Донбасі запропонував, «щоб у поточному 1919 році кожним працівником оброблялися ті ділянки городу, які ними оброблялися у минулому 1918 році». Ті, хто раніше городів не мав, міг отримати ділянки, що залишилися вільними після відходу працівників [23, арк. 52].

Характерно, що міські мешканці швидко пристосувалися до убогих умов побуту. Одна зі свідків тих подій двадцять вісім днів провела в ешелоні солдатів, який їхав з Харкова. «Спочатку харчувалися горіхами», а потім на одній із станцій жінка виміняла у дружини стрілочника свою кофтину на курку. «Солдати зварили з неї суп в квітковому горщику», їсти довелося «подвійною ложечкою для заварки чаю. Незручно тільки, що вся рідина у дірочки протікала прямо на плаття». Потім плаття вдалося відіпрати у станційній бочці [33, с. 34]. К. Воронцова згадувала подробиці евакуації Одеси при наближенні Червоної армії: «Ми прийняли з наявних мізерних продуктів готувати їжу. Їжа деяка знайшлася, але прісної води майже не було. У якійсь бочці знайшовся прісний лід, який розтопили і цю буру рідину давали пити дітям і слабим жінкам, яких загалом було осіб 25» [26, арк. 11].

Люди «розпродавали речі, плаття, залишаючись часто на зиму без теплого одягу. Життя немов затнулося і встало» [33, с. 214]. Навесні 1919 р. у Харкові багато сімей жили «тільки на гроші, що виручалися від продажу речей», але більшості вже нічого було продавати «з плаття і домашнього вжитку» [10, арк. 31]. При білогвардійцях продовольче забезпечення залишалося турботою самого населення; на думку білих офіцерів, «факт повної відсутності турботи про

населення у сенсі постачання його продовольством» був «крупним козирем у руках більшовицьких агітаторів» [31, арк. 46 зв.].

Населенню допомагали вижити громадські їдальні, хоча їжа в них була достатньо мізерною. Не вистачало продуктів, перш за все – жирів, часто використовувалися непридатні продукти або замітники. В.В. Корсак у момент наближення білих до Києва обідав у залізничній їдальні. До меню входила миска «якогось брандахлиста (юшка, рідкий суп), і тарілочка з картоплею. Хліба не було». Для того, щоб з'їсти такий обід, довелося відстояти довгу чергу [33, с. 184]. У липні 1919 р. санітарна комісія оглянула одну із столових Нікополя. Продукти зберігалися погано, серед них було багато зіпсованих. Хліб, яйця, капуста, сир знаходилися в антисанітарних умовах. Запас м'яса був представлений двома яловичими головами, декількома ногами і купою голих ребер. «Немає столів, лавок і умивальників для відвідувачів» [19, арк. 62, 62 зв.]. У громадському харчуванні Нікополя панувала повна антисанітарія: «На столах, на яких продають хліб і інші харчові продукти, сидять, сплять і т.д., поширюючи заразу» [20, арк. 20]. В. Г. Короленко у серпні 1920 р. зустрів у у Полтаві людину, яка вже шостий день не «бачила хліба», перебиваючись абияк картоплею та овочами [13, с. 431].

Восени 1920 р. у Донбасі для робітників і службовців обмін речей на продукти став щонайпершою життєвою необхідністю. Співробітниця Ради народного господарства Бахмуту М. Новикова скаржилася: «На заробітну платню прожити не можу, доводиться продавати речі» [24, арк. 202]. Її земляк Г.Н. Філь також не міг прогодувати сім'ю «на одержувану платню, на додаток до платні частенько доводилося продавати що-небудь з необхідних речей» [24, арк. 359 зв.]. До того ж власті реквізували навіть той мізерний запас продуктів, який вдалося створити в умовах тривалої війни. Якийсь Б. Талалай з сім'єю з дев'яти чоловік зберігав вдома «1,5 куля муки», що при обшуку було описане як надлишки [24, арк. 133]. У С.Н. Баєвича з трьох пудів картоплі було вилучено два [24, арк. 149]. У громадянки А. Дашкевич описали шість пудів муки і два пуди солі [24, арк. 385], у М.А. Богуславського – чотири пуди муки і тридцять фунтів солі [24, арк. 383]. Співробітники Надзвичайної комісії перешкоджали спробам пересічних громадян самостійно розв'язати свої продовольчі проблеми. У вересні 1920 р. у експедитора робочої кооперації Н.Т. Воловода було відібрано 40 тис. крб. і соняшникової олії «при поїзді його до Костянтинівки

для придбання продуктів» [24, арк. 311]. Пізніше з'ясувалося, що експедитор збирався придбати продукти для цілої групи товаришів по службі, один з яких дав свідчення: «Взнавши, що т. Воловод іде до батька у Костянтинівку, де продукти харчування значно дешевше, ніж у Бахмуті, я і інші співробітники доручили йому купити для нас масло, яєць, кукурудзи та ін.» [24, арк. 329].

Одна з мешканок Бахмуту скаржилася на повну відсутність теплового одягу: «Щоб дістати що-небудь з ринку, потрібно чекати, поки сонце нагріватиме повітря, щоб роздягнутою можна було йти на ринок. Тупіє та втрачається розум від такого кошмару» [24, арк. 350 зв.]. В.В. Шульгін розповідав, що взимку 1920 р. в Одесі обід складався «з якогось варива на зразок супу або борщу, без м'яса, звичайно. Крім того, каша. Каша переждалася: гречана, з пшона та «шрапнель». «Шрапнель» багато хто саботував. Інші, більш покірливі, з'їдали». У Криму після відходу армії Врангеля єдиним надбанням, на яке могли існувати городяни, був мізерний запас речей. «Найкращою валютою були простирадла, чоловіче плаття і білизна, а потім жіноче плаття і білизна. На базарі на возах пропонувалися кури, качки, індички, поросята, свинина, сало, м'ясо, яйця. Баба брала річ, ретельно її оглядала, призначала ціну і торг починався. Рятуючи свої харчі від реквізицій, селяни вважали за краще обмінювати їх у місті на речі» [39, арк. 31].

Таким чином, революційні потрясіння 1917-1920 рр. надали прямого впливу на побутові умови населення українських міст. Системна криза, яка виникла у цей період у суспільстві, по-

міняла ціннісні пріоритети для більшості громадян. Заради виживання приносилися в жертву міський ландшафт – вирубувалися дерева в парках, ламалися лавки і паркани; звичні меблі, які також йшли на розтоплення; зручний одяг, що йшов в обмін на продукти. Органи влади та місцевого самоврядування намагалися вводити нормований розподіл комунальних послуг – зокрема, електрики і води, а також в умовах крайньої необхідності застосовували надзвичайні заходи до працівників відповідних служб. Мешканці міст проявили незвичайну працьовитість, енергію і винахідливість у пошуку джерел освітлення і тепла, у забезпеченні харчами себе і своїх сімей, у збереженні людських взаємостосунків і людського вигляду. Історія революції, звичайно, містить приклади і протилежного характеру, оскільки харчування, особливо на завершальному етапі революції, не відповідало потребам людей, і результатом були виснаження, хвороби, психічні розлади. Звичайно, запас міцності, накопичений у міському середовищі, був достатньо високим. Наприклад, восени 1920 р. у Донбасі, не дивлячись на численні політичні і військові колотнечі, городяни зберегли значну частину довоєнного майна – уцілили і меблі, і книги, і навіть все ще працюючі годинники. На ринку продовжувався активний обмін одягу та інших речей на продукти. Проте, стан міст наближався до катастрофічного, можливості для виживання практично вичерпалися, і нові правителі були вимушені ухвалити рішення про перехід до нової економічної політики, у тому числі і з цієї причини.

Джерела та література

1. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – М.: РОССПЭН, 2001. – 334 с.
2. Лебина Н.Б., Чистиков А.Н.. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан. – СПб: «Дмитрий Булавин», 2003. – 340 с.
3. Борисенко М.В. Житло та побут міського населення України у 20-30-х рр. ХХ століття: Монографія – К.: ВД «Стилос», 2009. – 357 с.
4. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): Колективна монографія. Відп. ред. С.В. Кульчицький. Ч. 1. – К., 2009. – 445 с.; ч. 2. К., 2010. – 382 с.
5. Історія міста Харкова ХХ століття. – Харків: Фолио, 2004. – 686 с.; Юз і Юзівка. – Донецьк: Кардинал, 2000. – 320 с.; Лейбфрейд А., Полякова Ю. Харьков: от крепости до столицы: заметки о старом городе. – Харьков, Фолио, 2004. – 335 с.; Степкин В.

История Донецка. – Донецк, 2004. – 486 с.; Кеворкян К. Первая столица – Харьков: Фолио, 2002. – 282 с.; Волова Л., Чуприна А. Александровск. Запорожье. Очерки истории города. – Запоріжжя: Запорізька Січ, 1997. – 187 с.

6. Трудовой Союз (орган Бахмутского земства). 5 августа 1917 г. – № 23.

7. Гражданская война на Украине 1918-1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Под редакцией проф. И.К. Рыбалки. К.: Наукова думка, 1967. Том первый, книга вторая. Под редакцией чл.-корр. АН УССР Н.И. Супруненко, проф. М.А. Рубача. – 490 с.

8. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 304, оп. 1, спр. 2265.

9. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. Р-440, оп. 1, спр. 110.

10. Центральный державный військовий архів Російської Федерації (далі – ЦДВА), ф.40238, оп. 1, спр. 39.
11. ДАХО, ф. 22, оп. 1, спр. 100 а.
12. Гражданская война на Украине. Том 2. Под редакцией проф. С.М. Королевского. К., 1967. – 916 с.
13. Короленко В.Г. Рассказы и повести. Воспоминания. Критические статьи. Публицистика. – М.: ООО «Издательство АСТ»; «Издательство «Олимп», 2001. – 624 с.
14. Гражданская война на Украине 1918-1920. Том первый, книга первая. К., 1967. – 874 с.
15. Южное слово (Харьков). – № 2. 30 октября 1918 р.
16. ЦДВА, ф. 40238, оп. 2, спр. 31.
17. Там само, ф. 40236, оп. 1, спр. 6с.
18. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. Р-2399, оп. 1, спр. 1.
19. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф. Р-4367, оп. 1, спр. 27.
20. Там само, спр. 39.
21. Там само, спр. 57.
22. ДАХО, ф. Р-202, оп. 2, спр. 5с.
23. Донецький обласний державний архів (далі – ДОДА), ф. 1156, оп. 1, спр. 37.
24. Там само, ф. Р – 1527, оп. 2, спр. 15.
25. Шульгин В.В. Дни. 1920: Записки Сост. и авт. вст. ст. Д.А. Жуков. – М.: Современник, 1989. – 559 с.
26. ДАРФ, ф. 5881, оп. 1, спр. 262.
27. Чоп В.М., Лиман І.І. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918 – 1921 роки). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2007. – 479 с., іл.
28. ДАЛО, ф. Р-1173, оп. 1, спр. 3.
29. Там само, спр. 10.
30. ДОДА, ф. Р-1527, оп. 2, спр. 7.
31. ЦДВА, ф. 40238, оп. 1, спр. 24.
32. Красная смута: сб. ист. лит. произв. Сост. Р.Г. Гагкуев. М.: Содружество «Посев», 2011. 624 с.: ил.
33. Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. Отв. ред. А.К. Соколов. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. – 328 с., илл.
34. Революция на Украине по мемуарам белых. Составил С.А. Алексеев, под редакцией Н.Н. Попова. Государственное издательство. Москва-Ленинград, . Репринтное воспроизведение издания. Киев, Политиздат. – 436 с.
35. Южное слово (Харьков). – 17 марта 1918 г. № 4.
36. Известия революционных войск (Никитовка, Донецкий бассейн). – № 5. – 20 февраля.
37. Тэффи Н.А. Житье-бытье: Рассказы. Воспоминания. – М.: Политиздат, 1991. – 445 с.: ил.
38. Южная заря (Екатеринослав). – № 2. – 10 мая 1918 г.
39. ДАРФ, ф. 5881, оп. 1, спр. 158.

Вячеслав Попов

Бытовые условия жителей украинских городов в 1917-1920 гг.

В статье рассматриваются основные элементы повседневного существования населения городов Украины в условиях упадка всех звеньев городского хозяйства в период национально-демократической революции 1917-1920 гг. Определяются особенности функционирования коммунальной сферы на различных этапах революции, характеризуются попытки органов управления по налаживанию быта городских жителей, перечисляются способы самостоятельного решения гражданами своих насущных проблем.

Ключевые слова: жители городов Украины, национально-демократическая революция 1917-1920 гг., коммунальная сфера, системный кризис городского хозяйства, бытовые потребности, натуральный обмен.

Vacheslav Popov

Domestic terms of habitants of the Ukrainian cities in 1917-1920

In the article the basic elements of everyday existence of population of cities of Ukraine in the conditions of decline of all links of city economy in the period of national-democrat revolution are considered 1917-1920. The features of functioning of communal sphere on different stages of revolution are determined, the attempts of organs of management on adjusting of way of life of townsmen are characterized, the methods of independent decision by the citizens of the vital problems are transferred.

Key words: habitants of cities of Ukraine, national-democrat revolution, communal sphere, system crisis of city economy, domestic necessities, natural exchange.